

Michaël Green <https://orcid.org/0000-0002-5488-3828>

To, co publiczne, i to, co prywatne, w egodokumentach amsterdamskich Żydów (ok. 1680–1830)*

PUBLIC AND PRIVATE IN JEWISH EGODOCUMENTS OF AMSTERDAM
(ca. 1680–1830)

Abstract: The present article deals with egodocuments, written by Jews in Amsterdam, in the seventeenth, eighteenth, and nineteenth centuries. It traces the development in this type of sources and assesses how the authors depicted various notions and aspects of privacy in them. The privacy aspects did not only pertain to the individuals, but also to the Jewish community as a whole and its relationship with the local population in Amsterdam as well as the state authorities. These findings have been placed in the historical and political context.

* Autor dziękuje Tirtsah Levie Bernfeld, Christinie Griffiths, Tsili Rädecker, Mette Birkedal Bruun, Tomowi-Ericowi Krijgerowi oraz Larsowi Cyrilowi Nørgaardowi za komentarze na temat wcześniejszych wersji tego artykułu, a także kolegom z Centre of Privacy Studies i uczestnikom sympozjów „Privacy in Early Modern Jewish Life” (Centre for Privacy Studies, 17 października 2020) oraz „Privacy in Judaism” (Instytut Judaistyki, Uniwersytet Jagielloński, 24 kwietnia 2019) za owocne dyskusje. Artykuł powstał dzięki wsparciu Danish National Research Foundation Centre for Privacy Studies w ramach grantu DNRF 138.

Tekst jest przekładem artykułu: Michaël Green, *Public and Private in Jewish Egodocuments of Amsterdam (ca. 1680–1830)*, [w:] *Early Modern Privacy: Sources and Approaches*, red. Michaël Green, Lars Cyril Nørgaard, Mette Birkedal Bruun, Leiden–Boston 2022, s. 213–242, i powstał w ramach projektu Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza (Uniwersytet Łódzki). O ile nie zaznaczono inaczej, przekłady cytatów pochodzą od tłumaczki. W wypadku tekstów niderlandzkich podstawą tłumaczenia na polski była wersja angielska zawarta w oryginalnym artykule opublikowanym w tomie wydanym przez Brill. Tłumaczenie zostało wykonane za zgodą Brill.

Keywords: egodocuments, privacy, early modern history, Amsterdam, public-private divide, Dutch Republic.

Słowa kluczowe: egodokumenty, prywatność, epoka wczesnonowoczesna, Amsterdam, przepaść publiczno-prywatna, Republika Holenderska.

Wstęp

W Niderlandach epoki wczesnonowoczesnej nastąpiło wiele istotnych przemian świadczących o rosnącej potrzebie prywatności, by posłużyć się pojęciem nam współczesnym¹. W dziedzinie architektury ograniczenie dostępu do poszczególnych pomieszczeń stało się możliwe dzięki upowszechnieniu korytarzy². W zakresie kultury powstawanie licznych tzw. egodokumentów (tekst musi zawierać zaimbek osobowy „ja”, by należeć do tej kategorii) ukazuje potrzebę udokumentowania własnego życia prywatnego. Te świadectwa były przeznaczone do osobistego użytku, służyły jako zalecenia dla przyszłych pokoleń lub jako uzasadnienie czyjegoś postępowania wobec społeczeństwa³. Amsterdam był największym miastem Zjednoczonych Prowincji Niderlandów, które właśnie proklamowały niepodległość, oraz domem dla wielu mniejszości religijnych, w tym katolików, luteranów i Żydów⁴. Ten artykuł dotyczy ostatniej z wymienionych grup ze względu na wyjątkową sytuację Żydów w Zjednoczonych Prowincjach, gdzie mogli oni wieść względnie spokojne życie – w odróżnieniu od członków społeczności żydowskiej w innych państwach europejskich.

Egodokumenty to źródła, w których autor ujawnia swoje postrzeganie różnych aspektów życia, w tym niekiedy również swoje najbardziej intymne myśli⁵. Z tego względu egodokumenty są ważnym źródłem do badań nad prywatnością. Niemniej jednak badacz musi podchodzić do

¹ Słowo „prywatność” pojawia się w języku niderlandzkim dopiero pod koniec XIX w. Zob. Michaël Green, *Spaces of Privacy in Early Modern Amsterdam*, „Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis” 18 (2021), nr 3, s. 17–40.

² Charles Van den Heuvel, *‘De Huysbouw’: A Reconstruction of an Unfinished Treatise on Architecture, Town Planning and Civil Engineering by Simon Stevin*, Amsterdam 2005. O początkach prywatności w architekturze niderlandzkiej i poglądach Stevina na tę kwestię zob. Heidi De Mare, *Huiselijke tafereelen: de veranderende rol van het beeld in de Gouden Eeuw*, Nijmegen 2012.

³ Rudolf Dekker, *Introduction*, [w:] *Egodocuments and History: Autobiographical Writing in Its Social Context since the Middle Ages*, red. Rudolf Dekker, Hilversum 2002, s. 7–20.

⁴ *Geschiedenis van Amsterdam*, t. II-1: *Centrum van de wereld, 1578–1650*, red. Willem Frijhoff, Maarten Prak, Amsterdam 2004.

⁵ *A History of Private Life*, t. 3: *Passions of the Renaissance*, red. Philippe Ariès, Georges Duby, Roger Chartier, tłum. Arthur Goldhammer, Cambridge–London 1989, s. 5.

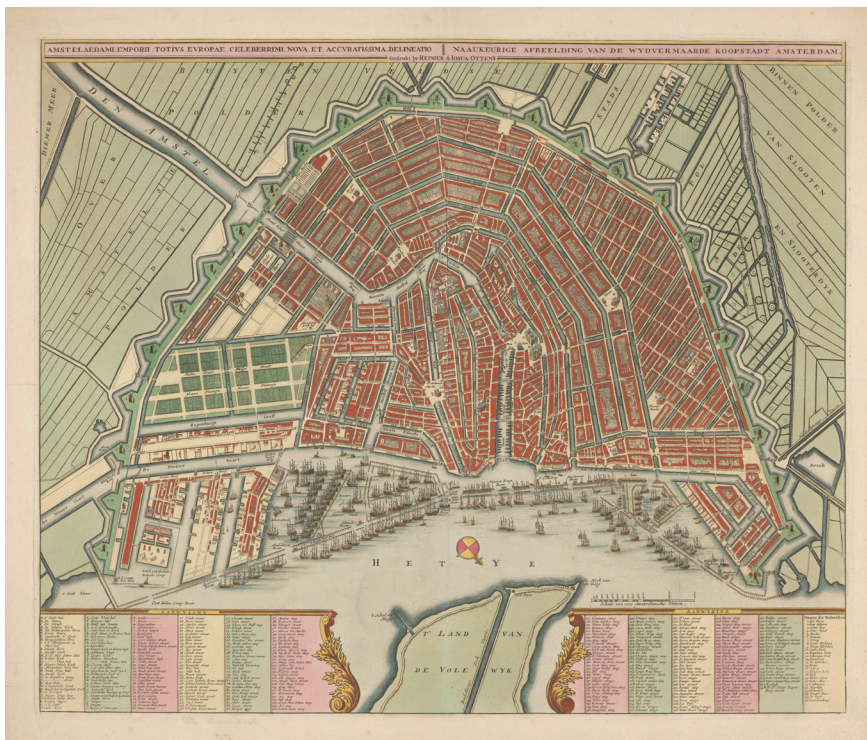
tego typu źródeł z ostrożnością: egodokumenty mogą często odzwierciedlać raczej czyjeś oczekiwania, aktualne tendencje czy wyznawane ideały niż prawdziwe postrzeganie rzeczywistości przez autora⁶. Tylko cztery z dwudziestu trzech egodokumentów wymienionych w najnowszej edycji *Repertorium*, rejestru egodokumentów powstałych w Niderlandach, spisali członkowie amsterdamskiej społeczności żydowskiej⁷. Według Jonathana Israela w 1610 r. w Amsterdamie żyło zaledwie 350 Żydów, co odpowiadało 0,4% populacji tego miasta. W połowie XVIII w. społeczność żydowska, którą tworzyli zarówno Aszkenazyjczycy, jak i Sefardyjczycy, liczyła ok. 20 tys., co stanowi 10,5% całej populacji miasta wynoszącej ok. 250 tys.⁸ Wynika stąd, że bezwzględna liczba zachowanych egodokumentów powstałych w społeczności żydowskiej jest znacznie mniejsza niż tych spisanych przez pozostałych mieszkańców miasta, nawet jeżeli nie będziemy traktować *Repertorium* jako wyczerpującego wykazu (il. 1).

Po szkicowym przedstawieniu historii Żydów w Amsterdamie oraz wstępnych uwagach na temat zastosowanej metodologii będę analizował trzy egodokumenty napisane przez amsterdamskich Żydów w XVII, XVIII i na początku XIX w. Zamierzam przyjrzeć się zmiennemu pojęciu prywatności, tak jak przejawia się ono w następujących trzech źródłach, prezentujących różne okresy historyczne i różne gatunki: historii rodzinnej Isaaca de Pinta (1629–1681), spisanej przez autora ok. 1680 r., by potwierdzić swoje żydowskie korzenie; spisanej w połowie XVIII w. kronice Abrahama Chaima Braatbarda (1699–1786), w której autor opisuje zarówno własne doświadczenia, jak i te będące udziałem jego współwyznawców jako społeczności; pamiętnikach Mosea Salomona Assera (1754–1826), spisanych na początku XIX w. i zawierających przemyślenia na temat osobistej drogi autora do osiągnięcia sukcesu życiowego. Jeffrey Howard Chajes wyodrębnia kilka rodzajów średniowiecznych egodokumentów funkcjonujących w obrębie kultury żydowskiej, w tym *pinkas* (księga rachunkowa), *kuntres* (składka złożona z pięciu arkuszy, w której spisywało się teksty o charakterze etycznym) i *megillah* (zwoje zawierające notatki lub pouczenia). Te

⁶ Zob. też: Mathieu Laflamme, *Entering the Bedroom through the Judicial Archives: Sexual Intimacy in Eighteenth-Century Toulouse*, [w:] *Early Modern Privacy...*, s. 194–212.

⁷ *Egodocumenten van Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Repertorium*, red. Rudolf Dekker, Arianne Baggerman, Amsterdam 2016.

⁸ Jonathan Irvine Israel, *The Republic of the United Netherlands until about 1750: Demography and Economic Activity*, [w:] *The History of the Jews in the Netherlands*, red. Johannes Cornelis Hendrik Blom, Renate Gertrud Fuks-Mansfeld, Ivo Schöffer, Liverpool 2007, s. 100.

Il. 1. Anonim, *Mapa Amsterdamu*, 1726–1750. Rycina, 48,3 × 58,3 cm

© Rijksmuseum Amsterdam, nr obiektu: RP-P-AO-20-55-3

różnorodne formy wyrażania siebie w dobie średniowiecza znalazły swoją kontynuację w epoce wczesnonowożytnej⁹. Co do kategorii *megillah* Chajes pisze, że obejmowała ona teksty, „które nigdy nie weszły do publicznego obiegu z powodu kontrowersyjnego charakteru ich zawartości”, ponieważ niekiedy wyrażano w nich „indywidualne opinie”¹⁰. Według Avriela Bar-Levava niektóre wczesnonowożytne egodokumenty żydowskie wywodzą się gatunkowo z testamentów etycznych, w których „autor udziela moralnych wskazówek swoim dzieciom lub innym czytelnikom”¹¹. To właśnie zjawisko ilustrują teksty De Pinta i Assera, w mniejszym natomiast stopniu

⁹ Jeffrey Howard Chajes, *Accounting for the Self: Preliminary Generic-Historical Reflections on Early Modern Jewish Egodocuments*, „The Jewish Quarterly Review” 95 (2005), nr 1, s. 1–15.

¹⁰ Tamże, s. 6.

¹¹ Avriel Bar-Levav, *‘When I Was Alive’: Jewish Ethical Wills as Egodocuments*, [w:] *Egodocuments and History...*, s. 46.

przedstawia je utwór Braatbarda, przypominający raczej kronikę Jacoba Bickera Raye'a (1703–1777), niderlandzkiego chrześcijanina, który również pisał o sobie samym, uwzględniając jednocześnie szerszą społeczność¹². Te dokumenty świadczą o ówczesnym sposobie życia i myślenia Żydów. Trzy prezentowane źródła nie wyczerpują oczywiście tematu i niniejszy artykuł jest dopiero pierwszą próbą zmierzenia się z pojęciem prywatności, tak jak przejawia się ono w egodokumentach amsterdamskich Żydów.

Żydzi we wczesnonowożytnym Amsterdamie

Początki społeczności żydowskiej w Amsterdamie sięgają końca XVI w. Władze miasta zaczęły się obawiać napływu Żydów w początkach XVII w. Stany Prowincjonalne Holandii i Zachodniej Fryzji poprosiły w 1615 r. słynnego prawnika Hugona Grotiusa (1583–1645) i pensjonariusza Amsterdamu Adriaena Pauwa (1585–1653) o praktyczną poradę w sprawie wpuszczania Żydów do kraju¹³. Ci dwaj mężczyźni należeli do dwóch głównych odłamów protestanckich tego czasu: remonstrantów i kontrremonstrantów, a więc wybór doradców wskazywał na wolę Stanów Generalnych, by znaleźć rozwiązanie akceptowalne przez wszystkich¹⁴. Żydzi portugalscy lub sefardyjscy byli pierwszymi osiedlającymi się w mieście, ponieważ uciekali przed hiszpańskimi i portugalskimi prześladowaniami. Niektórzy z nich dotarli tu już pod koniec XVI w., jednak większość przybyła po 1600 r.¹⁵ Żydzi niemieccy pojawili się w następstwie wybuchu wojny trzydziestoletniej oraz z powodu trudności ekonomicznych. Ich społeczność oficjalnie ustanowiono w 1635 r.¹⁶ Żydzi polscy (i litewscy)

¹² Jacob Bicker-Raye, *Het dagboek van Jacob Bicker Raye 1732–1772*, wyd. Frederik Beijerinck, Michael Georg de Boer, Amsterdam 1935.

¹³ Hugo Grotius, *Hugo Grotius's Remonstrantie of 1615: Facsimile, Transliteration, Modern Translations and Analysis*, tłum. i wyd. David Kromhout, Adri Offenbergh, Leiden 2019. Tekst Pauwa się nie zachował.

¹⁴ Tamże, s. 52.

¹⁵ Na temat sytuacji Żydów w Zjednoczonych Prowincjach w ogólnym zarysie zob. Miriam Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation: Conversos and Community in Early Modern Amsterdam*, Bloomington 1997. W szczególności o Żydach sefardyjskich zob. Renate Gertrud Fuks-Mansfeld, *De Sefardim in Amsterdam tot 1795. Aspecten van een joodse minderheid in een Hollandse stad*, Hilversum 1989; Yosef Kaplan, *The Portuguese Community in 17th-century Amsterdam and the Ashkenazi World*, [w:] *Dutch Jewish History*, t. 2: *Proceedings of the Fourth Symposium on the History of the Jews in the Netherlands, 7–10 December, Tel-Aviv–Jerusalem, 1986*, red. Jozeph Michman, Assen–Maastricht 1989, s. 23–46.

¹⁶ Yosef Kaplan, *Amsterdam and Ashkenazic Migration in the Seventeenth Century*, „Studia Rosenthaliana” 23 (1989), nr 2, s. 23, 38.

przybyli między rokiem 1648 a 1666¹⁷. Społeczności polskich i niemieckich Żydów scaliły się w 1673 r. w jedną społeczność aszkenazyjską, którą określano mianem *Hoogduitse* (wysokoniemiecka)¹⁸. Już w 1654 r. Żydzi mogli uzyskać „mniejsze obywatelstwo”, które pozwalało im na stały pobyt w kraju, jednak nie dawało praw równych z niderlandzkimi kalwinistami¹⁹. Według Davida Sorkina Żydzi „byli wykluczeni z handlu detalicznego i większości rzemiosł, urzędów publicznych oraz nie mieli możliwości przekazania swoich przywilejów dzieciom”²⁰.

Społeczność sefardyjska, do której należał Isaac de Pinto, autor pierwszego z omawianych tekstów, była zamożniejsza i lepiej zakorzeniona w amsterdamskich, wielkomijskich sferach niż społeczność aszkenazyjska, z której wywodzili się dwaj pozostali autorzy²¹. Ponadto społeczność sefardyjska stawiała sobie za cel zdobycie uprzywilejowanej pozycji w mieście, czego symbolem miała być synagoga, *Esnoga*, wzniesiona w 1675 r. Wielka synagoga aszkenazyjska powstała cztery lata wcześniej²² i te dwa miejsca kultu, stworzone przez tego samego niderlandzkiego architekta, Eliasa Boumana (1636–1686), stały naprzeciwko siebie, przedzielone kanałem Muidergracht (il. 2 i 3)²³.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Na temat społeczności aszkenazyjskiej w Amsterdamie zob. David M. Sluys, *Hoogduits – Joods Amsterdam van 1635 tot 1795*, [w:] *Geschiedenis der Joden in Nederland*, red. Hendrik Brugmans, Abraham Frank, Amsterdam 1940, s. 306–381; Shlomo Berger, *Reading Yiddish and Lernen: Being a Pious Ashkenazi in Amsterdam, 1650–1800*, [w:] *The Religious Cultures of Dutch Jewry*, red. Yosef Kaplan, Dan Michman, Leiden–Boston 2017, s. 124–140. Szerzej na temat Żydów aszkenazyjskich w Niderlandach zob. Bart Wallet, *Links in a Chain: Early Modern Yiddish Historiography in the Northern Netherlands (1743–1812)*, praca doktorska, Uniwersytet Amsterdamski, 2012. Zachowało się ciekawe późnoosiemnastowieczne źródło dotyczące tej społeczności: Ariane Zwiers, *Inventory of the Moveable Property of the Ashkenazi Community of Amsterdam, 1788*, „*Studia Rosenthaliana*” 37 (2004), s. 309.

¹⁹ David Sorkin, *Beyond the East-West Divide: Rethinking the Narrative of the Jews' Political Status in Europe, 1600–1750*, „*Jewish History*” 24 (2010), s. 249.

²⁰ Tamże. Na temat statusu prawnego Żydów zob. Arend H. Huussen, *The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic c. 1590–1796*, [w:] *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture (1500–2000)*, red. Jonathan Irvine Israel, Reinier Salverda, Leiden 2002, s. 25–42.

²¹ Nie znaczy to, że społeczność sefardyjska była w całości wolna od ubóstwa, zob. Tirtsah Levie Bernfeld, *Poverty and Welfare among the Portuguese Jews in Early Modern Amsterdam*, Oxford 2012.

²² Obie synagogi wymieniono w *Beschryvinge van Amsterdam*, w zawartym tam wykazie amsterdamskich budynków stojących w 1694 r. między *Menniste Kerk der Waterlanders* a *Het Rasp of Tucht-Huys*. Zob. Isaak Commelin, *Beschryving der stad Amsterdam, vervattende alle desselfs oude en nieuwe gebouwen vierde boek*, [w:] *Beschryvinge van Amsterdam*, red. Casparus Commelin, Amsterdam, bij de Wed. Aart Dirksz Oossaan, 1694, s. 252.

²³ Kanał ten następnie zasypano i obecnie na jego miejscu znajduje się zwykła ulica.

Il. 2. Romeyn de Hooghe, *Widok na portugalską synagogę w Amsterdamie*, Amsterdam, ok. 1695. Rycina, 24,1 × 56,8 cm

© Rijksmuseum Amsterdam, nr obiektu: RP-P-AO-24-26

Il. 3. Carel Frederik Bendorp według Jana Bulthuisa, *Aszkenazyjska (Hoogduitse) synagoga w Amsterdamie*, Amsterdam, ok. 1790. Rycina, 17,4 × 25 cm

© Rijksmuseum Amsterdam, nr obiektu: BI-B-FM-116-7

Pomimo raczej tolerancyjnych nastrojów panujących w Zjednoczonych Prowincjach w epoce wczesnonowożytnej jedna ze stałych obaw towarzyszących Żydom dotyczyła prześladowań i pogromów, jako że stanowiły one część ich wspólnotowej historii i teraźniejszości w różnych miejscach w Europie²⁴. Z tego właśnie względu Sefardyjczycy zdecydowali się otworzyć gojom drzwi swojej synagogi, chcąc pokazać, jak rzeczywiście odprawiają obrzędy religijne²⁵. Ta decyzja ma szczególne znaczenie

²⁴ Na temat prześladowań na Ukrainie zob. Adam Teller, *Jewish Women in the Wake of the Chmielnicki Uprising: Gzeies Tah-tat as a Gendered Experience*, [w:] *Jewish Culture in Early Modern Europe: Essays in Honor of David B. Ruderman*, red. Richard I. Cohen, Natalie B. Dohrmann, Adam Shear, Elchanan Reiner, Cincinnati 2014, s. 39–49. Ogólnie o prześladowaniach Żydów przez portugalską inkwizycję przez cały okres wczesnonowożytny zob. Lúcia Helena Costigan, *The Rise of the Modern Inquisition in Portugal and Brazil, and the Transformation of Jews and New Christians into Heretics*, [w:] *A Companion to Heresy Inquisitions*, red. Donald S. Prudlo, Leiden 2019, s. 228–245.

²⁵ Yosef Kaplan, *Gente Política: The Portuguese Jews of Amsterdam vis-à-vis Dutch Society*, [w:] *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others: Proceedings of the Eighth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands*, red. Chaya Brasz, Yosef Kaplan, Leiden–Boston 2001, s. 21–40.

dla rozumienia pojęcia prywatności: obecność osób spoza społeczności żydowskiej zwykle nie jest dozwolona w czasie modlitw żydowskich. Jednak przywódcy społeczności postrzegali akt otwarcia drzwi synagogi jako środek ratujący życie: złamanie prywatności i zlekceważenie przepisów religijnych dokonały się w imię bezpieczeństwa i przetrwania społeczności.

W późniejszym wieku XVII Amsterdam stał się nie tylko centrum handlowym, lecz także ośrodkiem żydowskiej kultury i myśli²⁶. W tym właśnie okresie niektórzy przedstawiciele społeczności żydowskiej zgromadzili znaczny majątek, często dzięki uczestnictwie w niderlandzkich przedsięwzięciach kolonialnych. W konsekwencji żydowscy przywódcy w Amsterdamie starali się o poprawę swojej własnej pozycji prawnej, a także sytuacji Żydów w tym aspekcie w całych Zjednoczonych Prowincjach²⁷. Jednak równość udało się uzyskać dopiero w okresie Republiki Batawskiej, kiedy to w marcu 1796 r. Moses Salomon Asser (1754–1826) zwrócił się do Zgromadzenia Narodowego z wnioskiem o uznanie Żydów za pełnoprawnych obywateli²⁸. Powrócimy jeszcze do postaci Assera, który jest autorem ostatniego z niżej omawianych egodokumentów.

Prywatność i to, co prywatne, w Zjednoczonych Prowincjach epoki wczesnonowożytnej

W języku niderlandzkim słowo „prywatność” pojawia się dopiero na przełomie XIX i XX w.²⁹ Stąd nie znajdujemy źródeł niderlandzkich z wcześniejszego okresu, w których poruszano by temat prywatności wprost, z użyciem tego terminu. To raczej szerszy kontekst w danym źródle pozwala wnioskować, że mowa jest o tym właśnie zagadnieniu. W związku z tym moim

²⁶ Zob. Magdalena Bendowska, Jan Doktor, *The Amsterdam of Polish Jews: Old Hebrew Printed Works from the Collections of the Jewish Historical Institute, Warsaw*, Warsaw 2016.

²⁷ Na temat kupców żydowskich zob. Yda Schreuder, *Amsterdam's Sephardic Merchants and the Atlantic Sugar Trade in the Seventeenth Century*, Newark 2019; Jonathan Irvine Israel, *The Changing Role of the Dutch Sephardim in International Trade, 1595–1715*, [w:] *Dutch Jewish History*, t. 1: *Proceedings of the Symposium on the History of the Jews in the Netherlands, November 28 – December 3, 1982, Tel Aviv–Jerusalem*, red. Jozeph Michman, Tirtsah Levie, Jerusalem 1984, s. 31–52.

²⁸ Karina Sonnenberg-Stern, *Emancipation and Poverty: The Ashkenazi Jews of Amsterdam, 1796–1850*, Houndmills–London 2000, s. 36.

²⁹ Różnym obszarom znaczeniowym, które obejmuje angielskie słowo *privacy* (używane w oryginalnym artykule – przyp. tłum.), odpowiadają w języku niderlandzkim, podobnie jak np. we francuskim, osobne pojęcia: *privé-leven* (życie prywatne), *geheimhouding* (poufność), *bedektheid* (dyskrecja).

celem nie jest zajmowanie się aktualnymi teoriami na temat historycznego pojęcia prywatności, lecz raczej bliższe przyjrzenie się temu, w jaki sposób prywatność faktycznie przejawia się w źródłach³⁰. Należy pamiętać, że nie istnieje niezmienna definicja prywatności, czy to współczesnej, czy wczesnonowożytnej³¹. Użyteczną definicję prywatności w odniesieniu do kontekstu wczesnonowożytnego sformułowała np. Mary E. Trull, która przedstawia prywatność jako „przyjemną wolność od bycia przedmiotem pewnego rodzaju obserwacji, ale to wczesnonowożytne znaczenie prywatności wskazuje na wolność dzieloną z innymi i wynikającą z zażyłości, nie zaś na wolność wynikającą z izolacji”³². Ta definicja jest szczególnie użyteczna, gdy bada się egodokumenty dotyczące przyjaźni, rodziny i szerszych relacji społecznych. Dwoje ludzi lub ich większa liczba może stworzyć „prywatny związek”³³, który umożliwi im swobodną wymianę myśli bez fizycznej obecności innych osób. Przyjmując to właśnie rozumienie wczesnonowożytnej prywatności jako definicję roboczą, kieruję się w tym artykule metodologią wypracowaną przez Mette Birkedal Bruun w Centre for Privacy Studies, która korzysta z koncepcji heurystycznych sfer prywatności, tworzących swoistą mapę wczesnonowożytnego świata. Sfery te to: dusza/umysł, ciało, sypialnia, dom/gospodarstwo domowe, społeczność i państwo³⁴. Dusza/umysł stanowi sferę najbardziej wewnętrzną, natomiast państwo – sferę najbardziej zewnętrzną. Prywatność może zaistnieć wewnątrz każdej z tych sfer, ale także w obszarze im wspólnym bądź na ich styku, gdzie jedna sfera wchodzi w interakcję z inną, np. państwo z umysłem lub społeczność z gospodarstwem domowym. W tym sensie, jak wskazuje Stephen T. Margulis, prywatność odnosi się także do stopni dostępu: dostęp do samego siebie, do społeczności lub do informacji w obu tych sferach można regulować przez poszerzanie lub ograniczanie

³⁰ Istnieje niewielka liczba opracowań na temat prywatności w Niderlandach w okresie wczesnonowożytnym, zob. *The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age*, red. Arthur K. Wheelock Jr., Adele F. Seeff, Newark–London 2000; *Private Domain, Public Inquiry: Families and Life-styles in the Netherlands and Europe, 1500 to the Present*, red. Anton Schuurman, Petrus Cornelis Spierenburg, Hilversum 1996.

³¹ Zob. przegląd różnych definicji sformułowanych przez dzisiejszych badaczy wczesnonowożytnej prywatności w: Mette Birkedal Bruun, *Towards an Approach to Early Modern Privacy: The Retirement of the Great Condé*, [w:] *Early Modern Privacy...*, s. 12–60.

³² Mary E. Trull, *Performing Privacy and Gender in Early Modern Literature*, Houndmills 2013, s. 8.

³³ W oryginale angielskim: *private nexus* – termin autora.

³⁴ Mette Birkedal Bruun, *The Centre for Privacy Studies Work Method*, https://teol.ku.dk/privacy/research/work-method/privacy_work_method.pdf [dostęp: 25 czerwca 2020].

prywatności³⁵. Oznacza to, że dana osoba, grupa ludzi czy nawet pewna społeczność może stworzyć sferę prywatną, blokując dostęp do miejsca, w którym przebywa – domu, kościoła, synagogi, miasta – lub też zachowując dla siebie swoje myśli czy poglądy. Używając koncepcji heurystycznych sfer prywatności jako mapy oraz biorąc pod uwagę ideę stopni dostępu, zamierzam przyrzeć się różnym odmianom pojęcia prywatności w egodokumentach napisanych przez amsterdamskich Żydów.

'De Pinto' Manuscript Isaaca de Pinta (1629–1681): Prywatność w rodzinie

Kronika de Pinta jest jednym z najstarszych zachowanych egodokumentów powstałych w amsterdamskiej społeczności żydowskiej. Niderlandzki historyk Herman Prins Salomon, korzystając z pięciu zachowanych rękopisów, podjął się rekonstrukcji całego tekstu oraz przetłumaczenia go na angielski³⁶. Rodzina de Pintów to jedna z najznacniejszych rodzin żydowskich pochodzenia portugalskiego w Amsterdamie, należąca do tamtejszej społeczności sefardyjskiej. Początkowo, wkrótce po ucieczce z Antwerpii w 1646 r., osiedliła się w Rotterdamie. Stamtąd Isaac I de Pinto wraz z częścią swojej rodziny przeniósł się do Amsterdamu, będącego wówczas domem dla dużej portugalskiej społeczności katolickiej. Rodzina ta stała się jedną z najznacniejszych rodzin kupieckich w Amsterdamie³⁷. Rękopis de Pinta stanowi kronikę rodzinną spisaną w Amsterdamie, w której Isaac przedstawia historię rodziny od swoich prapradziadków do czasów sobie współczesnych, zawierającą szczegółową relację o ucieczce rodziny z Antwerpii³⁸. Przedstawienie tego rodzaju historii rodzinnej ma na celu odnowienie przynależności rodziny do prawowitej społeczności żydowskiej, jako że jeszcze w Antwerpii rodzina de Pintów była katolicka.

Historia de Pinta pozwala na poczynienie ciekawych obserwacji na temat postrzegania prywatności przez jego rodzinę. Po szczegółowym opisanu sytuacji swojej rodziny w Portugalii Isaac de Pinto przechodzi

³⁵ Stephen T. Margulis, *Privacy as a Social Issue and Behavioral Concept*, „Journal of Social Issues” 59 (2003), nr 2, s. 246.

³⁶ Herman Prins Salomon, *The 'De Pinto' Manuscript: A 17th Century Marrano Family History*, „Studia Rosenthaliana” 9 (1975), nr 1, s. 1–62.

³⁷ Tamże, s. 6–7.

³⁸ O tej kronice oraz rodzinie de Pintów zob. Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation...*, s. 38–42. Więcej na temat Isaaca de Pinta zob. Shlomo Berger, *Isaac de Pinto's Testaments: A Case of Multiple Images?*, [w:] *Dutch Jews...*, s. 79–91.

do opowieści o wydarzeniach bezpośrednio go dotyczących, które przypadają na ostatnie lata wojny osiemdziesięcioletniej (wojny o niepodległość Niderlandów, 1568–1648). Jak się wydaje, na skutek okoliczności politycznych i finansowych rodzina de Pinto doszła do wniosku, że nadszedł czas ucieczki do miejsca, gdzie będą mogli praktykować judaizm, religię swoich przodków, z którą czuli się w pewien sposób związani. W 1646 r. większość członków tej rodziny opuściła Antwerpię i przeniósła się do Zjednoczonych Prowincji, gdzie oczekiwali na nich krewni. Isaac de Pinto podróżował osobno ze względów bezpieczeństwa, jako że państwo to było w stanie wojny z Francją.

Opis takiej podróży, przedsięwziętej w tajemnicy, wskazuje, że po raz pierwszy w tym źródle występuje zjawisko, które można rozumieć jako prywatność. W drodze do Rotterdamu de Pinto zatrzymuje się w Turnhout, mieście otoczonym przez niderlandzkie i francuskie wojska. Tam właśnie spotyka pewnego mężczyznę o imieniu Bastiao, swojego „sąsiada”, który podchodzi doń i odciąga go „na stronę, samego”³⁹. De Pinto pisze, że ten mężczyzna nazwał go swoim „przyjacielem”, i stwierdza: „informował mnie o tym [tj. o niebezpieczeństwie ze strony nadchodzących wojsk francuskich oraz o konieczności jak najszybszej ucieczki, MG], ponieważ dobrze wiedział, że zachowam to w tajemnicy”⁴⁰. Dyskrecja jest odłamem prywatności i wskazuje na bliski, poufny związek dwojga lub większej liczby ludzi⁴¹. Także przyjaźń pozwala na spędzenie prywatnych chwil w towarzystwie ludzi⁴² darzących się jakimś zaufaniem. Rzeczywiście Bastiao, jako dawny sąsiad de Pinto, należy do społeczności, w której ten ostatni żył, przebywając w Antwerpii. Społeczność ta stanowi taki obszar sfery wspólnotowej, w którym panuje pewien poziom zaufania między jej członkami. Odwołując się do tego rodzaju związku między nimi, Bastiao tworzy tu wraz z de Pintem sferę prywatną, bezpieczne miejsce, gdzie może się czuć pewnie i dać dostęp do siebie. Obaj wykorzystują tę sferę, by bezpiecznie kontynuować podróż.

³⁹ Salomon, *The 'De Pinto' Manuscript...*, s. 33.

⁴⁰ Tamże, s. 34.

⁴¹ Zob. Willem Frijhoff, *How to Approach Privacy without Private Sources? Insights from the Franco-Dutch Network of the Eelkens Merchant Family around 1600*, [w:] *Early Modern Privacy...*, s. 105–134, oraz Thomas Max Safley, *The Paradox of Secrecy: Merchant Families, Family Firms, and the Porous Boundaries between Private and Public Business Life in Late Medieval and Early Modern Europe*, [w:] *Early Modern Privacy...*, s. 245–265.

⁴² Trull, *Performing Privacy...*, s. 8.

Jakie jeszcze odmiany pojęcia prywatności możemy odkryć w omawianym źródle? Jak pokażą poniższe przykłady, dom to jedna z przestrzeni najczęściej wymienianych w egodokumentach. Jest on również jedną z heurystycznych sfer prywatności. Jako miejsce bytowania dom jest blisko związany z ideą rodziny. Jak zauważa Chris Berg, angielski filozof John Locke (1632–1704) definiuje rodzinę „jako domenę prywatności, jako [sferę] odrębną od państwa, ale także, co znaczące, odrębną od społeczeństwa, które ją otacza”⁴³. Dom nie był miejscem odosobnienia dla większości populacji, zwłaszcza dla burżuazji i wyższych warstw społecznych, tworzył jednak miejsce bytowania jednostki i rodziny. Lena Cowen Orlin uważa, że wczesnonowożytnemu domowi daleko było od tego, co dziś uznalibyśmy za prywatne, chociażby ze względu na możliwość obserwowania przebywających tam osób zarówno z zewnątrz, jak i z wewnątrz⁴⁴. Niemniej w ramach struktury domu, która kształtowała się przez cały okres wczesnonowożytny, były dostępne pewne odosobnione miejsca⁴⁵. Co ważniejsze, strzegąc wejścia do domu (co najczęściej robiła żona), właściciel ograniczał dostęp do niego zgodnie z własnymi życzeniami – by odnieść się ponownie do definicji podanej przez Margulisa⁴⁶. Stąd wynika, że dom zapewniał swoim mieszkańcom pewien poziom bezpieczeństwa i prywatności.

Rzeczywiście de Pinto porusza temat domu kilkakrotnie. Na przykład, odnosząc się do momentu, gdy wraz z rodziną dotarł do neutralnego miasta Zevenbergen, pisał:

znaleźliśmy, poza miastem, mniej więcej w odległości strzału od niego, zamek lub raczej duży, stary dom, który wynajęliśmy i do którego się wprowadziliśmy. Lecz, jako że tamtejszy teren jest obniżony, bagnisty i bardzo wilgotny, było to w najwyższym stopniu niezdrowe miejsce do życia [...] spędziliśmy około trzech miesięcy w tym zamku wśród dużych niewygód, ponieważ był to budynek stary i zagrażający zdrowiu. Gdy moja matka ciężko tam zachorowała, podobnie jak moja siostra i moja ukochana zmarła kuzynka, niepokoiłiśmy się i cierpieliśmy z powodu braku przyzwoitych lekarzy⁴⁷.

Nazywając opisywane miejsce starym domem, a właściwie zamkiem, autor informuje nas dwukrotnie, że budynek ten był stary i zagrażający

⁴³ Chris Berg, *The Classical Liberal Case for Privacy in a World of Surveillance and Technological Change*, Cham 2018, s. 84.

⁴⁴ Lena Cowen Orlin, *Locating Privacy in Tudor London*, Oxford 2007, s. 10.

⁴⁵ Berg, *The Classical Liberal Case for Privacy...*, s. 77–78.

⁴⁶ Amanda Flather, *Gender and Space in Early Modern England*, Woodbridge 2007, s. 44.

⁴⁷ Salomon, *The 'De Pinto' Manuscript...*, s. 36.

zdrowiu, miał więc wszystkie możliwe do wyobrażenia negatywne cechy z tym związane. W wyniku przebywania w takim miejscu jego bliscy zapadali na różne choroby. Powstaje więc wrażenie, że nie postrzegali wynajętego domu jako ogniska domowego⁴⁸. Nie była to dla rodziny bezpieczna, zapewniająca ochronę przed zagrożeniami przystań, gdzie mogliby zregenerować siły przed dalszą podróżą. Było to raczej miejsce, w którym musieli pozostać z powodu braku innych możliwości.

Gdy związane z bezpieczeństwem warunki jeszcze się pogorszyły, rodzina zdecydowała, że udadzą się bezpośrednio do Rotterdamu i tam osiądą. De Pinto pisze, że przybyli do miasta Moerdijk niedaleko Amsterdamu, gdzie spotkali się z kuzynem jego matki. Ten zmusił ich do wyrzucenia całych zapasów żywności, ponieważ obawiał się, że nie jest ona koszerna⁴⁹. Akt ten symbolizuje porzucenie ich niezbyt żydowskiej przeszłości i przyjęcie nowych, surowych zasad rotterdamskiej społeczności żydowskiej. Możemy postrzegać to wydarzenie jako rozgrywające się na styku dwóch sfer, gdzie społeczność narzuca swoją wolę i swoje zasady konkretnej rodzinie. Stawia się im wymagania, by żyli jak Żydzi pośród Żydów, by stali się częścią społeczności, ludźmi, którym można ufać.

W Rotterdamie rodzina zatrzymała się w domu Abrahama Soaresa, opisanym w kronice jako „bardzo elegancki, duży dom”⁵⁰. W przeciwieństwie do niego dom, który dla nich wynajęto, był „bardzo mały [...]”, ponieważ w tak krótkim czasie [ich ludzie w Rotterdamie] nie mogli znaleźć nic innego”⁵¹. Co ciekawe, chociaż przybyli z zamiarem, by żyć jako Żydzi, de Pinto podkreśla, że nie zdradzali żadnych oznak bycia Żydami poza swoim domem ani też nie mówili nikomu, iż są Żydami, choć uczyli się hebrajskiego oraz tradycji żydowskich. To typowa sytuacja dla *nowych chrześcijan* (hiszpańskich i portugalskich Żydów zmuszonych do konwersji na chrześcijaństwo) po ich powrocie do judaizmu: byli Żydami wewnątrz,

⁴⁸ Alan Levine zwraca uwagę, że dla Montaigne’a bycie *chez soi* (u siebie [w domu]) to jedyny sposób, by dana osoba mogła odczuwać litość i współczucie, podczas gdy wyjście na zewnątrz oznacza niewrażliwość na drugiego człowieka. Dla Montaigne’a idee „domu” i „ja” są ze sobą połączone – jednostka potrzebuje być w kontakcie z własnym „ja”, a pojęcie domu używa się, by wejść w kontakt z rzeczywistością w jej aktualnym kształcie. Zob. Alan Levine, *Skepticism, Self, and Toleration in Montaigne’s Political Thought*, [w:] *Early Modern Skepticism and the Origins of Toleration*, red. Alan Levine, Lanham–Boulder 1999, s. 65; tenże, *Sensual Philosophy: Toleration, Skepticism, and Montaigne’s Politics of the Self*, Lanham–Boulder 2001, s. 151.

⁴⁹ Salomon, *The ‘De Pinto’ Manuscript...*, s. 38.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże.

w prywatności własnego domu, chrześcijanami zaś na zewnątrz ze względu na lęk przed prześladowaniami⁵². Jednak okoliczności szybko się zmieniły i ostatecznie de Pintowie stali się pełnoprawnymi członkami społeczności portugalskich Żydów w Amsterdamie, ponieważ sytuacja w Zjednoczonych Prowincjach umożliwiła im swobodne praktykowanie judaizmu.

Bycie Żydem ma bezpośredni wpływ na ciało danej osoby: mężczyźni z rodziny de Pintów musieli zostać obrzezani. Z Amsterdamu przysłano mohela, czyli profesjonalnego rzeźnika, który obrzezał sześciu ludzi jednego dnia. De Pinto wspomina o fizycznym dyskomforcie, którego doświadczyli, jako że gojenie trwało dłużej z powodu zimna. Prywatność dotycząca ciała zyskiwała na znaczeniu w okresie wczesnonowożytnym, ponieważ ludzie byli coraz mniej chętni, by ich dotykano lub obserwowano⁵³. Jednak religijny sens nadawany obrzezaniu Żydów pozwala zrozumieć, że ta ingerencja społeczności w ciało wyznawcy była ceną za zostanie jej pełnoprawnym członkiem⁵⁴.

Już w Rotterdamie Isaac de Pinto ożenił się ze swoją kuzynką, Rachel de Pinto Henriques (?–1652), z którą miał dziecko w 1652 r. Odnosząc się do czasu po śmierci swojej żony niedługo po porodzie, de Pinto pisze: „[w] maju 1653 przeprowadziłem się wraz z moimi domownikami oraz synem do Amsterdamu”⁵⁵. Tam z kolei ożenił się z inną kuzynką, Rachel da Veiga (?–?). W Amsterdamie rodzina de Pintów zakupiła słynny „Dom de Pinto”, który nadal znajduje się na Sint-Antoniesbreestraat 69 (il. 4).

***Ein neye kronik* Abrahama Chaima Braatbarda (1699–1786): Rzut oka na prywatność z zewnątrz**

Abraham Braatbard, posługujący się również swoim żydowskim nazwiskiem Heiman, syn Tswiego Hirscha, urodził się w Amsterdamie w 1699 r. i zmarł tamże w 1786 r. w sędziwym wieku 87 lat. W 1729 r. ożenił się z Siprą Hyman (1704–?). Małżeństwo żyło wraz z dziewięciorgiem dzieci nad kanałem Houtgracht. *Ein neye kronik* jego autorstwa obejmuje lata

⁵² Schreuder, *Amsterdam's Sephardic Merchants...*, s. 7–12; Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation...*, s. 38–42.

⁵³ Sarah Tarlow, *Ritual, Belief and the Dead in Early Modern Britain and Ireland*, Cambridge 2011, s. 62.

⁵⁴ Salomon, *The 'De Pinto' Manuscript...*, s. 39–40.

⁵⁵ Tamże, s. 44.

Il. 4. Romeyn de Hooghe, *Dom Davida de Pinto na Sint-Antoniesbreestraat w Amsterdamie*, Amsterdam, ok. 1695. Rycina, 24 × 28,4 cm

© Rijksmuseum Amsterdam, nr obiektu: RP-P-AO-25-74-1

1740–1752 i rejestruje wydarzenia życia codziennego⁵⁶. Jako członek społeczności aszkenazyjskiej pisał w jidysz, jednak posługiwał się jedynie zapisem fonetycznym: zdaniem współczesnego wydawcy utworu autor nie należał do dobrze wykształconej elity w obrębie społeczności⁵⁷. Dzieło

⁵⁶ Fragmenty dzieła wydał i przetłumaczył z jidyszowego oryginału na niderlandzki Leo Fuks w 1960 r. i do tego tekstu będą się następnie odwoływał. Uwagi biograficzne pochodzą z tej właśnie pracy: Leo Fuks, *De zeven provinciën in beroering. Hoofdstukken uit een Jiddische kroniek over de Jaren 1740–1752 van Abraham Chaim Braatbard*, Amsterdam 1960. Zob. zwłaszcza wstęp tamże, s. 7–14. Zob. też Evi Michels, *Jiddische Handschriften der Niederlande*, Leiden–Boston 2013, s. 300–305.

⁵⁷ Fuks, *De zeven provinciën...*, s. 7–8; Renate Gertrud Fuks-Mansfeld, *Abraham Hayim ben Zvi Hirsh Braatbard: A Hebrew Type-Setter in Amsterdam in the First Half of the Eighteenth Century*, „Zutot” 1 (2001), nr 1, s. 133–137. O posługiwaniu się językiem jidysz w Amsterdamie, zob.: Ariane D. Zwiers, *Amsterdam Yiddish in Diary and Chronicle*, „Studia Rosenthaliana” 30 (1996), nr 2, s. 233–253.

Braatbarda różni się pod względem głównego tematu od rodzinnej historii de Pinta. Do spisania tego typu dokumentu mogła zainspirować autora jego wcześniejsza (a być może także jednoczesna z powstaniem tekstu) działalność jako zecera ksiązek hebrajskich w Amsterdamie⁵⁸. W istocie kronika kończy się w 1751 r., niedługo po przejęciu przez Braatbarda interesów ojca⁵⁹. Dokument ten przedstawia bardzo ciekawy obraz życia Żydów w Amsterdamie w okresie, w którym doszło do przywrócenia urzędu stadhoudera w Holandii, kiedy to Wilhelm IV (1711–1751) objął ten urząd w 1747 r.⁶⁰ Jak stwierdza Ariane Zwiers, „Braatbard z pewnością napisał swoją kronikę dla szerszej publiczności, a przynajmniej dla swoich dzieci i wnuków”⁶¹. To trochę niejasne stwierdzenie oznacza, że omawiany tekst nie powstał z myślą o użytkowaniu go jedynie przez autora.

Podczas lektury kroniki zwraca uwagę ukazany w tekście zakres wpływu, jaki społeczność żydowska wywierała na swoich poszczególnych członków. Dowiadujemy się również o podejmowanych przez Żydów próbach nawiązania lepszych relacji z reprezentowanym teraz przez stadhoudera niderlandzkim państwem. W ten sposób żydowskie pochodzenie autora manifestuje się w jego skupieniu na uczestnictwie Żydów w życiu Niderlandów, co możemy wykorzystać, by podjąć próbę zrozumienia kruchej wspólnotowej prywatności w obrębie społeczności żydowskiej. Braatbard wyjaśnia, że podczas uroczystości uświetniających objęcie przez Wilhelma IV urzędu stadhoudera w maju 1747 r. ludzie przypinali pomarańczowe wstążki do ubrań, by pokazać swoje poparcie dla księcia orańskiego. Píše: „Żydzi zarobili dużo pieniędzy na pomarańczowych wstążkach. Nikt nie ważył się wówczas wyjść na ulicę bez pomarańczowej wstążki” („Er werd door de Joden zeer veel geld met oranjelinten verdiend. Niemand durfde immers zonder oranjelint op straat”)⁶². Dalej autor uściśla, że każdy, bez względu na pozycję społeczną czy wyznanie, *musiał* nosić taką wstążkę, czy to na piersi, czy na kapeluszu. Niektórzy z bardziej znanych Żydów ubierali się odświętnie i jeździli po *Mokum* (nazwa Amsterdamu w jidysz), śpiewając i pijąc na cześć stadhoudera: robili to nawet pod ratuszem, co

⁵⁸ Fuks-Mansfeld, *Abraham Hayim ben Zvi Hirsh Braatbard...*, s. 135.

⁵⁹ Michels, *Jiddische Handschriften...*, s. 304.

⁶⁰ James C. Kennedy, *A Concise History of the Netherlands*, Cambridge 2017, s. 245–248. Na temat Wilhelma IV zob. Herbert H. Rowen, *William IV: Neither Revolutionary nor Reformer*, [w:] tenże, *The Princes of Orange: The Stadholders in the Dutch Republic*, Cambridge–New York 1988, s. 163–185.

⁶¹ Zwiers, *Amsterdam Yiddish...*, s. 235.

⁶² Fuks, *De zeven provinciën...*, s. 29.

normalnie wiązałyby się z grzywną w wysokości 25 guldenów⁶³. Analizując te wydarzenia z perspektywy prywatności, możemy dostrzec, że rozgrywają się one na styku dwóch sfer: społeczność – w tym wypadku społeczność niderlandzka – wpływa na umysły indywidualnych osób, które nie z własnej woli dały jej dostęp do siebie co do wyboru stroju. Oczywiście powszechnie wiadomo, że ubiór przeciętnej osoby na ulicy był jej własną sprawą, jednak w omawianej sytuacji społeczność wywierała na ludzi presję, tak że musieli wydawać pieniądze, by podporządkować się życzeniom ogółu, ponieważ ci, którzy nie nosili pomarańczowego koloru, padali ofiarą fizycznych ataków.

Isaac II de Pinto (1717–1787), jeden z potomków Isaaca de Pinta, twórcy wyżej omawianego egodokumentu, należał do grona najznacniejszych Żydów w Amsterdamie. Był erudytą i autorem kilku ważnych uczonych prac, w tym pierwszego w Niderlandach dzieła napisanego przez Żyda na temat ekonomii politycznej⁶⁴. Daniel Strum uważa, że Isaac II de Pinto, obserwując pogarszającą się sytuację społeczności sefardyjskiej wobec ówczesnego kryzysu ekonomicznego spowodowanego upadkiem handlu, zdał sobie sprawę, iż problem tkwił w „ograniczeniach niezwiązanych z ekonomią, zmuszających społeczność żydowską do znoszenia presji demograficznej”⁶⁵. Jako członek społeczności sefardyjskiej i jej skarbnik de Pinto odegrał istotną rolę w powołaniu Wilhelma IV Orańskiego na przywrócony urząd stadhoudera, głównie pożyczając mu duże sumy pieniędzy przeznaczone na sfinansowanie jego kampanii politycznej. W zamian oczekiwał, że książę poprawi sytuację Żydów w Zjednoczonych Prowincjach. To może wyjaśnić jego poparcie dla sprawy oranżystów. Jednocześnie należy pamiętać, że choć stadhouder zajmował wysoką pozycję w Zjednoczonych Prowincjach, to jednak nie miał on władzy absolutnej na wzór króla, co pozwoliłoby mu samodzielnie podejmować wszelkie decyzje polityczne. Niemniej jego prestiż i zakres wpływów mógł być pomocny w lobbingu na rzecz interesów jakiejś grupy, w tym wypadku – Żydów⁶⁶. Isaac II de Pinto

⁶³ Tamże, s. 30.

⁶⁴ De Pinto był nie tylko politykiem, lecz także uczonym. Zob. szczegóły biograficzne w: Abraham Jacob van der Aa, *Pinto (Izaak de)*, [w:] *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, t. 15, Haarlem 1872, s. 326–327. Więcej o dokonaniach de Pinta w dziedzinie ekonomii politycznej zob. Daniel Strum, *Princípios da economia política Judaica: as reflexões políticas de Isaac de Pinto*, praca doktorska, Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie, 2000; Ida J. A. Nijenhuis, *Een joodse filosofie. Isaac de Pinto (1717–1787) en de ontwikkeling van de politieke economie in de Europese Verlichting*, Amsterdam 1992.

⁶⁵ Strum, *Princípios...*, s. 241. Na temat zapaści ekonomicznej zob. tamże, s. 237.

⁶⁶ O urzędzie stadhoudera i osobach piastujących ten urząd zob. Jonathan Irvine Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall 1477–1806*, Oxford 1995, s. 300–306; Rowen, *The Princes of Orange...*

nie był wyjątkiem, jeśli chodzi o kontakty z przedstawicielami dynastii orańskiej. Innym przykładem może być bankier Francisco Lopes Suasso (ok. 1657–1710), który przeznaczył dwa miliony guldenów na kampanię wojskową Wilhelma III podczas rewolucji angielskiej w latach 1688–1689⁶⁷.

Starania de Pinta, by zadowolić stadhoudera, częściowo przedstawił Braatbard. We wtorek 3 września 1748 r. pojawiła się plotka, jakoby de Pinta zaprosił Wilhelma IV do siebie do domu, jednak stadhouder nie przybył, ponieważ, według Braatbarda, nie chciał składać podobnych wizyt nikomu, kto mógłby o nie poprosić. Jednocześnie synowie de Pinta odwiedzali rezydencję stadhoudera, a członkowie gwardii tego ostatniego to wchodzili do domu de Pinta, to stamtąd wychodzili (il. 5 i 6)⁶⁸. Ta okoliczność jest szczególnie interesująca, jako że w Niderlandach dom – zwłaszcza kupiecki – pełnił podwójną funkcję. Z jednej strony był to dom, miejsce, w którym bytowała rodzina. Z drugiej strony – pierwsze piętro budynku często zajmował sklep, a piwnicę wykorzystywano do przechowywania towarów⁶⁹. W „Domu de Pinta” pomieszczenia służące do prowadzenia biznesu znajdowały się na tyłach, nad brzegiem kanału. Zaproszenie wystosowane przez de Pinta wskazuje, że gospodarz przejawia chęć nawiązania nieco bliższej relacji z odwiedzającym. W tym wypadku Isaac II de Pinta zamierzał przyjąć Wilhelma IV w swojej własnej przestrzeni „prywatnej”, gdzie sprawował kontrolę, lecz gdzie mieszkała również jego cała rodzina. Jednocześnie siedziba osoby należącej do starszyny danej społeczności nie jest domem prywatnym w takim sensie jak np. dom mleczarza. Siedziba taka wchodzi w obręb społeczności, do której należy członek starszyny. Odnosząc się do perspektywy symbolicznej heurystycznych sfer prywatności, można wnioskować, że celem żydowskiej społeczności reprezentowanej przez de Pinta było nawiązanie relacji z państwem reprezentowanym przez stadhoudera. To miejsce styku społeczności i państwa wchodzi jednocześnie w obręb domu. Ustala się tutaj osobista relacja między dwójgim ludzi, lecz także – między dwoma organizmami politycznymi.

Wracając do tekstu Braatbarda, zauważmy, że szczególnie interesujące są przedstawione tam przemyślenia autora na temat samego procesu

⁶⁷ Wout Troost, *William III, the Stadholder-King: A Political Biography*, tłum. J. C. Grayson, Aldershot–Burlington 2005, s. 195. Dziś tej kwocie odpowiadałoby 23 855,401 euro. Sumę tę obliczono za pomocą kalkulatora wartości guldenów opracowanego przez International Institute of Social History (IISG): <http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php> [dostęp: 14 kwietnia 2020].

⁶⁸ Fuks, *De zeven provinciën...*, s. 84.

⁶⁹ Van den Heuvel, *‘De Huysbou’...*; De Mare, *Huiselijke tafereelen...*

Il. 5. Michaël Green, *Dom de Pintów* – przednia elewacja, wygląd obecny, 2020

Fotografia © Michaël Green

pisania. Braatbard zaznacza, że nie jest w stanie pisać o wszystkim, co działo się w danym okresie. Pisze tylko o konkretnym wydarzeniu, jednak stwierdza, że nie mógł sobie przypomnieć wszystkich szczegółów⁷⁰. Ta introspekcja otwiera osobisty wymiar tekstu i stanowi refleksję nad własnymi ograniczeniami jako osoby odpowiedzialnej za zachowanie tych informacji dla przyszłych pokoleń. Braatbard dodaje jeszcze jeden wymiar

⁷⁰ Fuks, *De zeven provinciën...*, s. 69.

Il. 6. Michaël Green, *Dom de Pintów* – tylna elewacja, wygląd obecny, 2020

Fotografia © Michaël Green

do swojego tekstu, często odnosząc się do pewnych wydarzeń jako będących „niet te beschrijven” („nie do opisania”) lub używając frazy: „niet mogelijck om alles te beschrijven, wat in die tijd gebeurd is” („niemożliwe do opisania w pełni, co wydarzyło się w tamtym czasie”)⁷¹. Widać to w relacji o ludowych wystąpieniach przeciwko podatkom w Lejdzie w latach 1748–1749, kiedy to często płądrowano własność prywatną, lub

⁷¹ Tamże, s. 41, 48, 51.

w opisie paniki na niekoszernym targu mięsnym w Amsterdamie, kiedy to doszło do ciężkiego ranienia niemieckiego chłopca tasakiem, który upadł mu na stopę⁷². Tego typu zabiegi mają wywierać niezwykle wrażenie na czytelniku, którego Braatbard informuje: „was de angst zo groot, dat het niet te beschreven is” („strach był tak wielki, że nie da się tego opisać”)⁷³.

***Mijne Biographie* Moseesa Salomona Assera (1754–1826): Gdy to, co prywatne, staje się publiczne**

Autobiografia Assera powstała w lutym 1823 r. jako podsumowanie życia autora. Isabella H. van Eeghen przygotowała edycję niderlandzkiego oryginału w 1963 r., udostępniając go społeczności badawczej⁷⁴. Znany zwłaszcza jako zwolennik haskali, ruchu zrzeszającego Żydów zainspirowanych ideałami Oświecenia, Asser był „prawnikiem samoukiem” i prokuratorem. Brał udział w tworzeniu kodeksu prawa handlowego w okresie rządów Ludwika I Bonapartego (1806–1810). Ponadto wspierał emancypację Żydów w Zjednoczonych Prowincjach⁷⁵.

W odróżnieniu od dwóch wcześniej omawianych źródeł, w których grupa potencjalnych czytelników nie została jasno określona, ten przypadek jest raczej oczywisty – Asser rozpoczyna swój tekst słowami: „Ik kon aan het verzoek mijner kleinkinderen mij niet onttrekken” („Nie mogłem uchylić się od spełnienia prośby moich wnuków”)⁷⁶. Jednak niewykluczone, że ta deklaracja jest jedynie po części prawdziwa. Cel utworu Assera to przekazanie wnukom pouczających treści i w tym sensie przypomina inny niderlandzki tekst, *De laatste vaderlijke lessen* [Ostatnie pouczenia ojcowskie], autorstwa Abrahama van der Meerscha. Tekst ten powstał jakieś

⁷² Tamże. W Amsterdamie działały koszerne i niekoszerne targi mięsne. Zob. Tsila S. Rådecker, *Uniting and Dividing: Social Aspects of the Eighteenth-Century Ashkenazi Meat Hall in Amsterdam*, „Zutot” 7 (2011), s. 81–88. O rozruchach w Lejdzie zob. Maarten Prak, Jan Luiten van Zanden, *Tax Morale and Citizenship in the Dutch Republic*, [w:] *The Political Economy of the Dutch Republic*, red. Oscar Gelderblom, London–New York 2016 [2009], s. 157–158.

⁷³ Fuks, *De zeven provinciën...*, s. 48.

⁷⁴ Isabella Henriette van Eeghen, *De autobiografie van Moses Salomon Asser*, „Jaarboek Amstelodamum” 55 (1963), s. 130–165.

⁷⁵ Tamże, s. 130. O zwolennikach haskali zob. Tsila S. Rådecker, *Making Jews Dutch: Secular Discourse and Jewish Responses, 1796–1848*, praca doktorska, Uniwersytet w Groningen, 2015.

⁷⁶ Van Eeghen, *De autobiografie...*, s. 138–139, zob. też przypis wydawcy do tego fragmentu.

sto lat wcześniej niż dzieło Assera, ale i tak jego autor zdaje się mieć na względzie szersze grono czytelników⁷⁷.

Egodokument Assera dotyczy heurystycznych sfer umysłu, domu, społeczności i państwa. Tekst ten powinno się analizować przez taki właśnie pryzmat. Asser postrzegał swoje życie jako wyjątkowe, ponieważ zaczął od raczej przeciętnej egzystencji, a następnie osiągnął wielkie uznanie, piastując ważne funkcje publiczne. We własnej opinii rozwinął cnoty cierpliwości i stanowczości, co odnosi się bezpośrednio do sfery jego umysłu. Życząc swoim wnukom takiego samego sukcesu, chciał ich pouczyć, że wielkość można osiągnąć dzięki cierpliwości, cnocie i osobistej skuteczności. Píše o przedmiocie swojej opowieści w następujący sposób:

Die bijzondere standverwisselingen, die ik ondergaan heb; – het geduld, dat ik geofend, – de standvastigheid, waarmee ik de alle tegenwerkingen getorsch heb; – zal hun tot les verstreken, dat men door geduld, deugd en werkzaamheid tot alles komen kan. – Zij zullen de waarheid bevestigd vinden van het spreekwoord: *tandem bona causa triumphat*⁷⁸.

Niezwykłe zmiany statusu, których doświadczyłem; – cierpliwość, którą praktykowałem, – niezłomność, dzięki której pokonałem wszelkie przeciwności; – nauczę ich, że wszystko można osiągnąć dzięki cierpliwości, cnocie i aktywności. – Znajdą tu potwierdzenie prawdziwości przysłowia: *tandem bona causa triumphat* [łac.: Wreszcie słuszna sprawa zwycięża]⁷⁹.

Moses Salomon urodził się w 1754 r. jako drugie dziecko Salomona Mosesa Assera (1727–?), szlifierza diamentów, i Gracji van Embden [*sic*] (1732–1757), najstarszej córki drukarza i lekarza Naphtalego Hertza Leviego Rofego (Hartoga Alexandra van Embden) (il. 7)⁸⁰. Van Embden

⁷⁷ Abraham van der Meersch, *De laatste vaderlijke lessen, 1721*, wyd. Piet Visser, S. B. J. Zilverberg, „Doopsgezinde Bijdragen”, nieuwe reeks 17 (1991), s. 153–188.

⁷⁸ Kursywa pochodzi od autora artykułu. Van Eeghen, *De autobiografie...*, s. 139.

⁷⁹ Przekład sentencji za: Czesław Jędraszko, *Łacina na co dzień*, Warszawa 1983. Tam też autor proponuje polski odpowiednik: „Oliwa sprawiedliwa [sama na wierzch wypływa]” (przyp. tłum.).

⁸⁰ Dzięki niedawno zdigitalizowanemu zasobowi akt notarialnych z Archiwum Miejskiego w Amsterdamie można zrekonstruować pewne szczegóły biograficzne. Zarejestrowanie małżeństwa zawartego przez rodziców Mosesa zob.: Archiwum Miejskie w Amsterdamie (Stadsarchief Amsterdam), rejestr małżeństw, nr archiwum 5001, nr inw. 732, s. 243, sygn. akt DTB 732: „Vrijdag den 14 july 1752. [...] Comprareerden als voren Salomon Moses Assers van Amsterd[am] oud 25 jaer inde Raapen burg straat geassisteert met zijn vader Moses Assers. Gracia van Emden van Amsterd[am] oud 20 jaer op de Breestraat geassisteert met haar vader Hartog van Emden” („Piątek 14 lipca 1752 [...] stawili się przede [mną] Salomon Moses Assers [*sic*] z Amsterd[amu] w wieku 25 lat [mieszkający na] Raapenburgstraat, w towarzystwie swojego ojca, Mosesa Assersa [*sic*]. Gracia van Emden

242

Vrijdag den 31 July 1752

In mans doot
goet ingebragt
Compareerden als vooren
Jan daniel To bueren van Osna-
brück oud 23 jaer in de yinke tjeent oud doot ge
ass' steent met zyn neef barenend hendrick zoon van
hendrina douwe van Munster, wed.
Jochem Spindelen avont als vooren

Verloekende hare drie Sondaagse uytroepingen, omme, naar deselve, de voorz. trouwe te
solemniseren, en in alles te voltrekken, so verre daar anders geene wettige veranderinge
voor en valle. En naar dien sy by waarhey verklaarden, dat sy vrye Perionen waren, en
malkanderen in bloede niet en bestonden, waar door een Christelyk Huwelyk mochte
verhindert worden, zyn hun hare geboden verwilliget.

Johann Daniel To bueren

+

Compareerden als vooren
pieter de lairensk van Amsterd
oud 39 jaer, top marken oud doot ge ass' steent
met zyn broeder regnier de lairensse
Anna geertruy vos van Almeloo oud 29
jaer op den Amstel oud doot ge ass' steent
met eldent Loman

Verloekende hare drie Sondaagse uytroepingen, omme, naar deselve, de voorz. trouwe te
solemniseren, en in alles te voltrekken, so verre daar anders gene wettige veranderinge
voor en valle. En naar dien sy by waarhey verklaarden, dat sy vrye Perionen waren, en
malkanderen in bloede niet en bestonden, waar door een Christelyk Huwelyk mochte
verhindert worden, zyn hun hare geboden verwilliget.

Pieter De Lairesse X

In vrouwe doot
goet ingebragt
Compareerden als vooren
Laurens van slooten van
streekt wed. aaltje meijnders beerten
de wilsper poort
Anthonie van den bos van Amsterd oud 33 jaer
op de ruyppen burgaval oud doot ge ass' steent
met hendrick beelmen

Verloekende hare drie Sondaagse uytroepingen, omme, naar deselve, de voorz. trouwe te
solemniseren, en in alles te voltrekken, so verre daar anders gene wettige veranderinge
voor en valle. En naar dien sy by waarhey verklaarden, dat sy vrye Perionen waren, en
malkanderen in bloede niet en bestonden, waar door een Christelyk Huwelyk mochte
verhindert worden, zyn hun hare geboden verwilliget.

In wees cam
Geldaan
den 33 July
1752

X

Aaltje van den bos

Vrijdag den 14 July 1732

132

243

Op mandaat van de G. Ompareerden als vooren Steven van Till van weel oud 33 jaar
woont in de Bloem Straat oud vader ge all. steent met pieter-helm
gebragt Theodora Merkus van Amst. oud wed. harrmanus
Smith op Coom sloot

Verfoekende hare drie Sondaagse uytroepingen, omme, naar deselve, de voorst. trouwe te
solemniseren, en in alles te voltrekken, so verre daar anders gene wettige verhinderinge
voor en valle. En naar dien sy by waarhey verklaarden, dat sy vrye Personen waren, en
malkanderen in bloede niet en bestonden, waar door een Christelyk Huwelyk mochte
verhindert worden, zyn hun hare geboden verwilliget.

Steven van Till

+

Op pareerden, als vooren Salomon Moses Assers van Amst. oud 23 jaar
oud vaders Casper van Embden ge all. steent met zijn vader Moses Assers
gracia van Embden van Amst. oud 20 jaren
Jop de Breetmaat ge all. steent met haar vader
Kartog van Embden

Verfoekende hare drie Sondaagse uytroepingen, omme naar deselve, de voorst. trouwete
solemniseren, en in alles te voltrekken, so verre daar anders gene wettige verhinderinge
voor en valle. En naar dien sy by waarhey verklaarden, dat sy vrye Personen waren, en
malkanderen in bloede niet en bestonden, waar door een Christelyk Huwelyk mochte
verhindert worden, zyn hun haare geboden verwilliget.

S. M. Assers

gracia van Embden

Op pareerden als vooren Levij Sijmens van Amst. oud 28
Jan op Bloemstr. ge all. steent met zijn vader Sijmen Levij
Vrouwte Salomons van Amst. oud 30 jaren
Wondals Couen ge all. steent met haar vader
Salomon Jacobs

Verfoekende hare drie Sondaagse uytroepingen, omme, naar deselve, de voorst. trouwete
solemniseren, en in alles te voltrekken, so verre daar anders gene wettige verhinderinge
voor en valle. En naar dien sy by waarhey verklaarden, dat sy vrye Personen waren, en
malkanderen in bloede niet en bestonden, waar door een Christelyk Huwelyk mochte
verhindert worden, zyn hun hare geboden verwilliget.

II. 7. Zarejestrowanie małżeństwa Mosesa Salomona Assera i Gracji van Embden.
Rejestr małżeństw, nr archiwum 5001, nr inw. 732, s. 243, sygn. akt DTB 732 (środkowy
wpis po prawej stronie)

© Archiwum Miejskie w Amsterdamie (Stadsarchief Amsterdam)

była wykształconą kobietą. Dziadek Mosesa Salomona ze strony matki, jak i oboje jego rodzice należeli do zwolenników *haskali* (*maskilim*)⁸¹.

Choć Asser przedstawia bardzo uładzoną wersję wypadków, to jednak zdarza mu się przechodzić do osobistych opinii, które nadają jego przekazowi bardziej prywatny charakter. Ważnym zagadnieniem jest status rodziny Assera. Podkreśla on, że dom jego ojca był miejscem spotkań zwolenników *haskali*⁸², czyli Żydów, którzy odeszli od dawnej tradycji i chcieli, aby w żydowskim społeczeństwie dokonały się zmiany oraz postęp. By kreować w oczach czytelnika swój wizerunek jako osoby wykształconej, Asser zaznacza, że otrzymał dobrą edukację i że jego częste kontakty z różnymi uczonymi ludźmi pozwoliły mu rozwijać zainteresowania naukowe i znajomość języków obcych⁸³. Wśród osób odwiedzających dom jego ojca byli francuscy uchodźcy. Najprawdopodobniej odnosi się on do hugenotów, będących uchodźcami w pierwszym lub drugim pokoleniu, przybyłymi do Zjednoczonych Prowincji po odwołaniu edyktu nantejskiego w 1685 r.⁸⁴ Wśród uchodźców byli intelektualiści – filozofowie, pastory i historycy – którzy potwierdzali aspiracje Assera do roli „oświeconego” pana domu. Asser podkreśla tu znaczenie domu jako ogniska domowego, ale także jako miejsca spotkań dla szerszej społeczności. To miejsce na przecięciu „ja”, domu i społeczności tworzy prywatną atmosferę zjednoczenia uczestników, których łączy zarówno przestrzeń spotkania, jak i entuzjazm dla nauki i wiedzy.

z Amsterd[amu] w wieku 20 lat [mieszkająca] na Breestraat, w towarzystwie swojego ojca, Hartoga van Emden”). Podpisano: S. M. Asser i Gratie van Emden. Oznacza to, że ojciec Mosesa Salomona urodził się w roku 1727, a jego matka – w 1732. Co ciekawe, wpisowi towarzyszy standardowa drukowana formuła odnosząca się do chrześcijańskiego ślubu, który oczywiście nie odbył się w tym wypadku.

⁸¹ Van Eeghen, *De autobiografie...*, s. 139, 155, przyp. 3.

⁸² Tamże, s. 140.

⁸³ Na temat autokreacji (*self-fashioning*) zob. Stephen Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, Chicago–London 1980; *Scholarly Self-Fashioning and Community in the Early Modern University*, red. Richard Kirwan, London–New York 2013.

⁸⁴ Na temat francuskich kalwinistów czy też, jak częściej się ich określa, hugenotów w okresie prześladowań religijnych 1685–1789, zwanym *désert* zob. Daniel Ligou, Philippe Joutard, *Les Déserts (1685–1800)*, [w:] *Histoire des protestants en France*, red. Robert Mandrou, Toulouse 1977, s. 189–204; Didier Boisson, *The Revocation of the Edict of Nantes and the Désert*, [w:] *A Companion to the Huguenots*, red. Raymond A. Mentzer, Bertrand Van Ruymbeke, Leiden 2016, s. 221–245. O wkładzie tej grupy wyznaniowej w działalność środowiska intelektualnego Zjednoczonych Prowincji zob. Graham C. Gibbs, *Some Intellectual and Political Influences of the Huguenot Emigrés in the United Provinces, c. 1680–1730*, „*Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*” 90 (1975), s. 225–287.

Z dalszej części tekstu dowiadujemy się, w jaki sposób Asser zbudował majątek oraz poprawił swoją pozycję społeczną i finansową. Autor pisze, że jego dziadek ze strony matki zmarł w 1767 r. i uczynił Mosesa Salomona spadkobiercą majątku wartego 42 tys. guldenów (co odpowiada obecnie 406 791 euro) pod warunkiem, że ten dożyje trzydziestu lat, ożeni się, będzie miał trójkę ślubnych dzieci oraz że ostatnie z nich ukończy przynajmniej rok⁸⁵. Jeśli weźmiemy pod uwagę, że informacje na temat finansów często postrzegano jako prywatne i dzielono się nimi tylko z najbliższą rodziną, to uwzględnienie ich przez Assera wspiera hipotezę o jego zamiarze, by tekst pozostał jedynie w obiegu rodzinnym⁸⁶.

W pozostałej części tekstu autor skupia się na sukcesach dotyczących rozwoju swojej działalności biznesowej, a nawet opisuje misję dyplomatyczną, której podjął się w imieniu Ludwika IX (1719–1790), landgrafa Hesji-Darmstadt. Ludwik IX nawiązał kontakt z Asserem przez jego partnera biznesowego, Hermanusa Leonardusa Brometa (1724–1812), w sprawie możliwego zapewnienia Stanom Generalnym wsparcia w postaci oddziałów zbrojnych podczas wojny z Anglią w 1780 r.⁸⁷

Ta relacja na linii państwo–jednostka miała pomóc Asserowi w przyszłych przedsięwzięciach, ale mimo deklarowanego sukcesu osobistego i materialnego autor nadal zabiegał o stabilny dochód oraz, jak możemy przypuszczać, publiczne uznanie. W 1795 r., w okresie Republiki Batawskiej, Asser został głównym prokuratorem Amsterdamu.

Warto również poświęcić nieco uwagi roli publicznej Assera w obrębie społeczności żydowskiej, ponieważ na przykładzie tej działalności widać

⁸⁵ Van Eeghen, *De autobiografie...*, s. 141. Suma w euro obliczona za pomocą wyżej wspomnianego kalkulatora IISG, <http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php> [dostęp: 14 kwietnia 2020].

⁸⁶ Zob. rozważania autora na temat finansów i prywatności w: Michaël Green, *Le Grand Tour 1701–1703. Lettres de Henry Bentinck, vicomte Woodstock, et de son précepteur Paul Rapin-Thoyras, à Hans Willem Bentinck, comte de Portland*, Paris 2021.

⁸⁷ Hermanus Leonardus Bromet był znaczącym politykiem niderlandzkim żydowskiego pochodzenia. Więcej informacji oraz literaturę przedmiotu na jego temat można znaleźć w: Bart Wallet, *Bromet, Hermanus Leonard*, [w:] *Biografisch Woordenboek van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/Bromet> [dostęp: 19 marca 2020]. O handlu najemnikami w Hesji i ogólnie w Niemczech zob.: Charles W. Ingrao, *The Hessian Mercenary State: Ideas, Institutions and Reform under Frederick II, 1760–1785*, Cambridge 1987; Eckhart G. Franz, *Landgraf Ludwig IX., der hessische "Soldatenhandel" und das Regiment "Royal Hesse Darmstadt"*, „Archiv für hessische Geschichte und Altertumskunde” 35 (1977), s. 177–227; Peter H. Wilson, *The Politics of Military Recruitment in Eighteenth-Century Germany*, „The English Historical Review” 117 (2002), nr 472, s. 536–568; tenże, *The German "Soldier Trade" of the Seventeenth and Eighteenth Centuries: A Reassessment*, „The International History Review” 18 (1996), nr 4, s. 757–792.

bezpośrednio interakcje między społecznością a jednostką. Dostrzegając szansę w niedawnym przewrocie politycznym, czyli upadku *ancien régime*'u i proklamowaniu Republiki Batawskiej w 1795 r., Asser uznał, że nadzedeł czas, by podjąć działania na rzecz poprawy sytuacji Żydów. Musimy pamiętać, że społeczność żydowska tradycyjnie wspierała dynastię orańską ze względu na swoistą relację między nimi, odzwierciedlającą stosunki patron–klient. Sprzeciwiając się temu stanowi rzeczy, Asser wraz ze swoim synem Carelem oraz wcześniej wspomnianym Brometem, doktorem Hartogiem de Lemon i bankierem Jacobem Saportasem założył stowarzyszenie oświeconych Żydów o nazwie *Felix Liberatate* i stanął na jego czele⁸⁸. Był to ruch „patriotyczny”, czyli w tamtym czasie antyorańzystowski (wymierzony przeciw dominacji dynastii orańskiej w niderlandzkiej polityce), jako że jego przedstawiciele mieli nadzieję na skorzystanie z nowej, liberalnej atmosfery, jaka zapanowała u progu rewolucji francuskiej, w celu uzyskania równych praw dla Żydów. Mimo to większość Żydów i bardziej rygorystycznych chrześcijan opowiadała się przeciwko stowarzyszeniu. Miało to związek z kwestiami teologicznymi oraz staraniami tradycyjnej starszyny żydowskiej, by zachować swoją dominującą pozycję wśród Żydów. Jednocześnie władze miejskie odmówiły unieważnienia przepisów, które były dyskryminujące wobec Żydów w obrębie społeczności miejskiej. Ostatecznie, po odwołaniu się do Zgromadzenia Narodowego, stowarzyszeniu Assera udało się uchwalić prawo antydyskryminacyjne z pomocą Francji w 1796 r.⁸⁹ (il. 8). To przedsięwzięcie Assera i jego towarzyszy można postrzegać jako przykład zaatakowania lub złamania prywatności obowiązującej w obrębie społeczności żydowskiej, od której członków oczekiwano, by unikali wywoływania publicznych kontrowersji, potencjalnie niebezpiecznych dla społeczności, zwłaszcza że tradycjonałiści ogólnie nie wspierali działań Assera. Jednak należy pamiętać, że prywatność może być zarówno wartością pozytywną, jak i zagrożeniem, a w tym wypadku nieopowiedzenie się za propozycją Assera byłoby niedźwiedzią przysługą dla dalekosiężnych interesów narodu żydowskiego.

Jeden ze szczytowych punktów kariery Assera, oprócz wspomnianego działania na rzecz emancypacji Żydów, przypadł na rok 1808, kiedy to Ludwik I mianował go członkiem komisji powołanej w celu zaprojektowania

⁸⁸ Sonnenberg-Stern, *Emancipation and Poverty*..., s. 44–47.

⁸⁹ Van Eeghen, *De autobiografie*..., s. 150; Sonnenberg-Stern, *Emancipation and Poverty*..., s. 47–49.

Il. 8. Jeremias Snoek według Gijsbertusa Johannusa van den Berga, *Alegoria Zgromadzenia Narodowego*, 1796, Rotterdam, 1797. Grafika, 50,3 × 57,5 cm

© Rijksmuseum Amsterdam, nr obiektu: RP-P-OB.-77.589

kodeksu prawa handlowego w Niderlandach⁹⁰. Asser zapłacił wysoką cenę za wsparcie udzielone francuskiemu najeźdźcy. Kiedy Wilhelm VI Orański (1772–1843)⁹¹, późniejszy król Niderlandów Wilhelm I, powrócił do Niderlandów, utworzono nową komisję, jednak Assera przy tym pominięto. Sytuacja poprawiła się w 1820 r., kiedy to Wilhelm I pasował go na rycerza Orderu Lwa Niderlandzkiego. Na końcu tekstu Asser wymienia swoje najważniejsze osiągnięcia, m.in. nazywa siebie „bezorger der Joodsche vrijheid” („tym, który zapewnił Żydom wolność”)⁹². Asser opowiada z dumą, jak z początku mieszkał w wynajmowanym domu, a ostatecznie zajmował

⁹⁰ Van Eeghen, *De autobiografie...*, s. 153.

⁹¹ W oryginalnym artykule błędnie: „Wilhelm V Orański (1748–1806)” (przyp. autora).

⁹² Tamże, s. 154.

jeden z największych i najbardziej luksusowych domów w Amsterdamie oraz posiadał znaczący majątek. Ponownie idea posiadania własnego domu jest szczególnie obecna i stanowi w tym wypadku miarę sukcesu.

Podsumowując, Asser uwzględnia w swojej relacji intymne szczegóły i nie tylko informuje czytelnika o operacjach finansowych, lecz także wyjaśnia głębokie motywy swoich działań. Ta otwartość nadaje tekstowi znacznie bardziej prywatny ton w porównaniu z wcześniej omawianymi przykładami.

Podsumowanie

Trzy omówione w artykule relacje powstały w trzech różnych okresach i odzwierciedlają odmienne koncepcje prywatności, które mogą świadczyć o sposobie jej postrzegania przez samych autorów. Zarówno de Pinto, jak i Asser tworzą osobisty zapis swojego życia, ale podczas gdy pierwszy i najwcześniejszy z tych tekstów zawiera głównie rozważania na temat konkretnych miejsc, to drugi i trzeci traktują o sprawach bardziej osobistych. Relacja Braatbarda wyróżnia się gatunkowo jako kronika, ponieważ jej głównym celem jest opisywanie wydarzeń i rejestrowanie wiadomości. Jednak wszystkie trzy relacje dostarczają nam wyobrażenia o kilku podstawowych ideach odnoszących się do tego, co uznawano za prywatne, mianowicie: idei ciała, domu i społeczności. Te trzy elementy odgrywają znaczącą rolę u wszystkich trzech autorów.

Co omawiane egodokumenty mówią nam na temat postrzegania prywatności przez Żydów w okresie wczesnonowożytnym? Rękopis de Pinta ukazuje, jak dzięki dyskrecji i przyjaźni powstawał prywatny związek między dwojgiem ludzi, pozwalający na bezpieczną ucieczkę od groźnej sytuacji, w jakiej znalazł się de Pinto. Na przykładzie wszystkich trzech źródeł widzieliśmy, że dom miał duże znaczenie dla jednostkowego dobrostanu, albo pełniąc funkcję bezpiecznej przestrzeni, albo nie – w zależności od tego, czy zapewniał potrzebną wygodę i ochronę. Starania przywódców społeczności, by negocjować z lokalnymi władzami niderlandzkimi w swoich własnych domach, pokazują, że dobrostan społeczności, a zatem także ich własny, był dla nich priorytetem. Taka była również przyczyna gotowości Isaaca II de Pinta, wspomnianego w kronice Braatbarda, by otworzyć swój dom dla stadhoudera i zaprosić go do „prywatnej” sfery społeczności żydowskiej, którą autor reprezentował.

Omawiane źródła ukazują, jak społeczność wymuszała na jednostce przyzwolenie na ingerencję w ciało i własność materialną w zamian za

przynależność do tej społeczności. Obrzezanie, strój oraz zwyczaje dotyczące jedzenia to specyficznie żydowskie elementy prywatności danej osoby. Co ważne, autobiografia Assera ukazuje, że rezygnacja z prywatności obowiązującej w obrębie społeczności była konieczna, by poprawić sytuację całej tej społeczności. W tym wypadku prywatność obowiązująca w obrębie społeczności stanowiła zagrożenie dla jej sukcesu i Asser nie wahał się zrezygnować z tej wartości w celu poprawy sytuacji Żydów. Ponadto widzimy, jak na styku ciała i społeczności musiała zostać ograniczona prywatność cielesna, ponieważ zmiana w obrębie ciała była warunkiem koniecznym, by stać się częścią społeczności i zaufanego kręgu osób. Ta idea pobrzmiwa w relacji Braatbarda, gdy odnosi się on do nieoficjalnego wymogu, by każdy nosił pomarańczową wstążkę przypiętą do ubrania. Wreszcie język w wypadku dwóch z omawianych dokumentów odgrywał istotną rolę w ochronie prywatności autorów: de Pinto pisał po hiszpańsku, a Braatbard – w jidysz, a więc w językach, którymi nie posługiwali się Holendrzy, dzięki czemu każdy z autorów korzystał z prywatności obowiązującej w obrębie swojej społeczności żydowskiej.

Wyjątkowa sytuacja Żydów w Amsterdamie, będącym ówczesnie jednym z najbezpieczniejszych miejsc w Europie od ich przybycia do Zjednoczonych Prowincji aż do emancypacji, miała decydujący wpływ na sferę prywatną i prywatne cele osób należących do tej społeczności. W odróżnieniu od swoich współwyznawców w innych krajach europejskich amsterdamscy Żydzi nie żyli w lęku o własne życie, podejmując jednocześnie znaczący wysiłek, by uniknąć zachwiania tej pozycji. Z punktu widzenia amsterdamskich Żydów solidarność była zatem istotnym elementem funkcjonowania społeczności, której członkowie strzegli prywatności obowiązującej w jej obrębie przed zewnętrznym światem. Trzy przedstawione tu egodokumenty żydowskie powstałe w Amsterdamie pokazują, że ich autorzy czuli się częścią zarówno żydowskiego, jak i niderlandzkiego środowiska, mieli jednak potrzebę potwierdzenia swojej wartości w oczach czytelników i udowodnienia im swojego sukcesu. Potrzebne są dalsze badania nad niderlandzkimi egodokumentami, umożliwiające osadzenie omawianych tu źródeł w odpowiednio szerokim kontekście. Badania takie naświetlą różnice i podobieństwa między różnorodnymi społecznościami religijnymi działającymi w Amsterdamie w okresie wczesnonowożytnym pod względem funkcjonującego w ich obrębie pojęcia prywatności, a także pozwolą ocenić zmienność tego pojęcia w czasie.

Tłumaczyła Maria Piasecka

Bibliografia

1. Źródła archiwalne

Archiwum Miejskie w Amsterdamie (Stadsarchief Amsterdam), rejestr małżeństw, nr archiwum 5001, nr inwentarza 732, s. 243, sygnatura akt DTB 732.

2. Źródła drukowane

Beschryvinge van Amsterdam, red. Casparus Commelin, Amsterdam, bij de Wed. Aart Dirksz Oossaan, 1694.

Bicker-Raye Jacob, *Het dagboek van Jacob Bicker Raye 1732–1772*, wyd. Frederik Beijerinck, Michael Georg de Boer, Amsterdam 1935.

Fuks Leo, *De zeven provinciën in beroering. Hoofdstukken uit een Jiddische kroniek over de Jaren 1740–1752 van Abraham Chaim Braatbard*, Amsterdam 1960.

Grotius Hugo, *Hugo Grotius's Remonstrantie of 1615: Facsimile, Transliteration, Modern Translations and Analysis*, tłum. i wyd. David Kromhout, Adri Offenberg, Leiden 2019.

Salomon Herman Prins, *The 'De Pinto' Manuscript: A 17th Century Marrano Family History*, „Studia Rosenthaliana” 9 (1975), nr 1.

Van den Heuvel Charles, *'De Huysbou': A Reconstruction of an Unfinished Treatise on Architecture, Town Planning and Civil Engineering by Simon Stevin*, Amsterdam 2005.

Van der Meersch Abraham, *De laatste vaderlijke lessen, 1721*, wyd. Piet Visser, S. B. J. Zilverberg, „Doopsgezinde Bijdragen”, nieuwe reeks 17 (1991).

Van Eeghen Isabella Henriette, *De autobiografie van Moses Salomon Asser*, „Jaarboek Amstelodamum” 55 (1963).

3. Opracowania

A History of Private Life, t. 3: *Passions of the Renaissance*, red. Philippe Ariès, Georges Duby, Roger Chartier, tłum. Arthur Goldhammer, Cambridge–London 1989.

Bar-Levav Avriel, *'When I Was Alive': Jewish Ethical Wills as Egodocuments*, [w:] *Egodocuments and History: Autobiographical Writing in Its Social Context since the Middle Ages*, red. Rudolf Dekker, Hilversum 2002.

Bendowska Magdalena, Doktor Jan, *The Amsterdam of Polish Jews: Old Hebrew Printed Works from the Collections of the Jewish Historical Institute*, Warsaw, Warsaw 2016.

Berg Chris, *The Classical Liberal Case for Privacy in a World of Surveillance and Technological Change*, Cham 2018.

Berger Shlomo, *Isaac de Pinto's Testaments: A Case of Multiple Images?*, [w:] *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others: Proceedings of the Eighth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands*, red. Chaya Brasz, Yosef Kaplan, Leiden–Boston 2001.

- Berger Shlomo, *Reading Yiddish and Lernen: Being a Pious Ashkenazi in Amsterdam, 1650–1800*, [w:] *The Religious Cultures of Dutch Jewry*, red. Yosef Kaplan, Dan Michman, Leiden–Boston 2017.
- Bodian Miriam, *Hebrews of the Portuguese Nation: Conversos and Community in Early Modern Amsterdam*, Bloomington 1997.
- Boisson Didier, *The Revocation of the Edict of Nantes and the Désert*, [w:] *A Companion to the Huguenots*, red. Raymond A. Mentzer, Bertrand Van Ruymbeke, Leiden 2016.
- Bruun Mette Birkedal, *The Centre for Privacy Studies Work Method*, https://teol.ku.dk/privacy/research/work-method/privacy_work_method.pdf [dostęp: 25 czerwca 2020].
- Bruun Mette Birkedal, *Towards an Approach to Early Modern Privacy: The Retirement of the Great Condé*, [w:] *Early Modern Privacy: Sources and Approaches*, red. Michaël Green, Lars Cyril Nørgaard, Mette Birkedal Bruun, Leiden–Boston 2022.
- Chajes Jeffrey Howard, *Accounting for the Self: Preliminary Generic-Historical Reflections on Early Modern Jewish Egodocuments*, „The Jewish Quarterly Review” 95 (2005), nr 1.
- Costigan Lúcia Helena, *The Rise of the Modern Inquisition in Portugal and Brazil, and the Transformation of Jews and New Christians into Heretics*, [w:] *A Companion to Heresy Inquisitions*, red. Donald S. Prudlo, Leiden 2019.
- Cowen Orlin Lena, *Locating Privacy in Tudor London*, Oxford 2007.
- Dekker Rudolf, *Introduction*, [w:] *Egodocuments and History: Autobiographical Writing in Its Social Context since the Middle Ages*, red. Rudolf Dekker, Hilversum 2002.
- De Mare Heidi, *Huiselijke taferelen: de veranderende rol van het beeld in de Gouden Eeuw*, Nijmegen 2012.
- Egodocumenten van Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Repertorium*, red. Rudolf Dekker, Arianne Baggerman, Amsterdam 2016.
- Flather Amanda, *Gender and Space in Early Modern England*, Woodbridge 2007.
- Franz Eckhart G., *Landgraf Ludwig IX., der hessische “Soldatenhandel” und das Regiment “Royal Hesse Darmstadt”*, „Archiv für hessische Geschichte und Altertumskunde” 35 (1977).
- Frijhoff Willem, *How to Approach Privacy without Private Sources? Insights from the Franco-Dutch Network of the Eelkens Merchant Family around 1600*, [w:] *Early Modern Privacy: Sources and Approaches*, red. Michaël Green, Lars Cyril Nørgaard, Mette Birkedal Bruun, Leiden–Boston 2022.
- Fuks-Mansfeld Renate Gertrud, *Abraham Hayim ben Zvi Hirsh Braatbard: A Hebrew Type-Setter in Amsterdam in the First Half of the Eighteenth Century*, „Zutot” 1 (2001), nr 1.
- Fuks-Mansfeld Renate Gertrud, *De Sefardim in Amsterdam tot 1795. Aspecten van een joodse minderheid in een Hollandse stad*, Hilversum 1989.
- Geschiedenis van Amsterdam*, t. II-1: *Centrum van de wereld, 1578–1650*, red. Willem Frijhoff, Maarten Prak, Amsterdam 2004.

- Gibbs Graham C., *Some Intellectual and Political Influences of the Huguenot Emigrés in the United Provinces, c. 1680–1730*, „Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden” 90 (1975).
- Green Michaël, *Le Grand Tour 1701–1703. Lettres de Henry Bentinck, vicomte Woodstock, et de son précepteur Paul Rapin-Thoyras, à Hans Willem Bentinck, comte de Portland*, Paris 2021.
- Green Michaël, *Public and Private in Jewish Egodocuments of Amsterdam (ca. 1680–1830)*, [w:] *Early Modern Privacy: Sources and Approaches*, red. Michaël Green, Lars Cyril Nørgaard, Mette Birkedal Bruun, Leiden–Boston 2022.
- Green Michaël, *Spaces of Privacy in Early Modern Amsterdam*, „Tijdschrift voor Sociaale en Economische Geschiedenis” 18 (2021), nr 3.
- Greenblatt Stephen, *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, Chicago–London 1980.
- Huussen Arend H., *The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic c. 1590–1796*, [w:] *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture (1500–2000)*, red. Jonathan Irvine Israel, Reinier Salverda, Leiden 2002.
- Ingrao Charles W., *The Hessian Mercenary State: Ideas, Institutions, and Reform under Frederick II, 1760–1785*, Cambridge 1987.
- Israel Jonathan Irvine, *The Changing Role of the Dutch Sephardim in International Trade, 1595–1715*, [w:] *Dutch Jewish History*, t. 1: *Proceedings of the Symposium on the History of the Jews in the Netherlands, November 28 – December 3, 1982, Tel Aviv–Jerusalem*, red. Jozeph Michman, Tirtsah Levie, Jerusalem 1984.
- Israel Jonathan Irvine, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall 1477–1806*, Oxford 1995.
- Israel Jonathan Irvine, *The Republic of the United Netherlands until about 1750: Demography and Economic Activity*, [w:] *The History of the Jews in the Netherlands*, red. Johannes Cornelis Hendrik Blom, Renate Gertrud Fuks-Mansfeld, Ivo Schöffer, Liverpool 2007.
- Kaplan Yosef, *Amsterdam and Ashkenazic Migration in the Seventeenth Century*, „Studia Rosenthaliana” 23 (1989), nr 2.
- Kaplan Yosef, *Gente Política: The Portuguese Jews of Amsterdam vis-à-vis Dutch Society*, [w:] *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others: Proceedings of the Eighth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands*, red. Chaya Brasz, Yosef Kaplan, Leiden–Boston 2001.
- Kaplan Yosef, *The Portuguese Community in 17th-century Amsterdam and the Ashkenazi World*, [w:] *Dutch Jewish History*, t. 2: *Proceedings of the Fourth Symposium on the History of the Jews in the Netherlands, 7–10 December, Tel-Aviv–Jerusalem, 1986*, red. Jozeph Michman, Assen–Maastricht 1989.
- Kennedy James C., *A Concise History of the Netherlands*, Cambridge 2017.
- Laflamme Mathieu, *Entering the Bedroom through the Judicial Archives: Sexual Intimacy in Eighteenth-Century Toulouse*, [w:] *Early Modern Privacy: Sources and Approaches*, red. Michaël Green, Lars Cyril Nørgaard, Mette Birkedal Bruun, Leiden–Boston 2022.
- Levie Bernfeld Tirtsah, *Poverty and Welfare among the Portuguese Jews in Early Modern Amsterdam*, Oxford 2012.

- Levine Alan, *Sensual Philosophy: Toleration, Skepticism, and Montaigne's Politics of the Self*, Lanham–Boulder 2001.
- Levine Alan, *Skepticism, Self, and Toleration in Montaigne's Political Thought*, [w:] *Early Modern Skepticism and the Origins of Toleration*, red. Alan Levine, Lanham–Boulder 1999.
- Ligou Daniel, Joutard Philippe, *Les Déserts (1685–1800)*, [w:] *Histoire des protestants en France*, red. Robert Mandrou, Toulouse 1977.
- Margulis Stephen T., *Privacy as a Social Issue and Behavioral Concept*, „Journal of Social Issues” 59 (2003), nr 2.
- Michels Evi, *Jiddische Handschriften der Niederlande*, Leiden–Boston 2013.
- Nijenhuis Ida J. A., *Een joodse filosofe. Isaac de Pinto (1717–1787) en de ontwikkeling van de politieke economie in de Europese Verlichting*, Amsterdam 1992.
- Prak Maarten, Luiten van Zanden Jan, *Tax Morale and Citizenship in the Dutch Republic*, [w:] *The Political Economy of the Dutch Republic*, red. Oscar Gelderblom, London–New York 2016 [2009].
- Private Domain, Public Inquiry: Families and Life-styles in the Netherlands and Europe, 1500 to the Present*, red. Anton Schuurman, Petrus Cornelis Spierenburg, Hilversum 1996.
- The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age*, red. Arthur K. Wheelock Jr., Adele F. Seeff, Newark–London 2000.
- Rädecker Tsila S., *Making Jews Dutch: Secular Discourse and Jewish Responses, 1796–1848*, praca doktorska, Uniwersytet w Groningen, 2015.
- Rädecker Tsila S., *Uniting and Dividing: Social Aspects of the Eighteenth-Century Ashkenazi Meat Hall in Amsterdam*, „Zutot” 7 (2011).
- Rowen Herbert H., *The Princes of Orange: The Stadholders in the Dutch Republic*, Cambridge–New York 1988.
- Safley Thomas Max, *The Paradox of Secrecy: Merchant Families, Family Firms, and the Porous Boundaries between Private and Public Business Life in Late Medieval and Early Modern Europe*, [w:] *Early Modern Privacy: Sources and Approaches*, red. Michaël Green, Lars Cyril Nørgaard, Mette Birkedal Bruun, Leiden–Boston 2022.
- Scholarly Self-Fashioning and Community in the Early Modern University*, red. Richard Kirwan, London–New York 2013.
- Schreuder Yda, *Amsterdam's Sephardic Merchants and the Atlantic Sugar Trade in the Seventeenth Century*, Newark 2019.
- Sluys David M., *Hoogduits – Joods Amsterdam van 1635 tot 1795*, [w:] *Geschiedenis der Joden in Nederland*, red. Hendrik Brugmans, Abraham Frank, Amsterdam 1940.
- Sonnenberg-Stern Karina, *Emancipation and Poverty: The Ashkenazi Jews of Amsterdam, 1796–1850*, Houndmills–London 2000.
- Sorkin David, *Beyond the East-West Divide: Rethinking the Narrative of the Jews' Political Status in Europe, 1600–1750*, „Jewish History” 24 (2010).
- Strum Daniel, *Princípios da economia política Judaica: as reflexões políticas de Isaac de Pinto*, praca doktorska, Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie, 2000.

- Tarlow Sarah, *Ritual, Belief and the Dead in Early Modern Britain and Ireland*, Cambridge 2011.
- Teller Adam, *Jewish Women in the Wake of the Chmielnicki Uprising: Gzeies Tah-tat as a Gendered Experience*, [w:] *Jewish Culture in Early Modern Europe: Essays in Honor of David B. Ruderman*, red. Richard I. Cohen, Natalie B. Dohrmann, Adam Shear, Elchanan Reiner, Cincinnati 2014.
- Troost Wout, *William III, the Stadholder-King: A Political Biography*, tłum. J. C. Grayson, Aldershot–Burlington 2005.
- Trull Mary E., *Performing Privacy and Gender in Early Modern Literature*, Houndmills 2013.
- Van der Aa Abraham Jacob, *Pinto (Izaak de)*, [w:] *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, t. 15, Haarlem 1872.
- Wallet Bart, *Bromet, Hermanus Leonard*, [w:] „Biografisch Woordenboek van Nederland”, <http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/Bromet> [dostęp: 19 marca 2020].
- Wallet Bart, *Links in a Chain: Early Modern Yiddish Historiography in the Northern Netherlands (1743–1812)*, praca doktorska, Uniwersytet Amsterdamski, 2012.
- Wilson Peter H., *The German “Soldier Trade” of the Seventeenth and Eighteenth Centuries: A Reassessment*, „The International History Review” 18 (1996), nr 4.
- Wilson Peter H., *The Politics of Military Recruitment in Eighteenth-Century Germany*, „The English Historical Review” 117 (2002), nr 472.
- Zwiers Ariane, *Inventory of the Moveable Property of the Ashkenazi Community of Amsterdam, 1788*, „Studia Rosenthaliana” 37 (2004).
- Zwiers Ariane D., *Amsterdam Yiddish in Diary and Chronicle*, „Studia Rosenthaliana” 30 (1996), nr 2.

4. Strony internetowe

Historical Prices and Wages, International Institute of Social History, <http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php> [dostęp: 14 kwietnia 2020].

Michaël Green

Uniwersytet Łódzki

michael.green@filhist.uni.lodz.pl